

РОЗВИТОК ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

КУЧМА Ольга Леонідівна - професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доктор юридичних наук, професор

ORCID 0000-0002-2206-3286

СІНЬОВА Людмила Миколаївна - доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат юридичних наук, доцент

ORCID 0000-0002-5514-3549

УДК 340(477+100):364-322:323.212

DOI: <https://doi.org/10.32782/LAW.UA.2024.1.26>

У статті розглянуто зародження та розвиток волонтерської діяльності в Україні та інших країнах (Великобританія, США, Німеччина), спектр благодійної діяльності волонтерів. Наголошено на проблемах, з якими стикаються волонтери у практичній діяльності при розмитненні гуманітарної допомоги та законодавчому врегулюванню цього питання. Авторками надані пропозиції щодо двох ключових напрямів державної політики в означеній сфері.

Ключові слова: волонтерська діяльність, гуманітарна допомога, волонтерство, воєнний стан.

Постановка проблеми

Розвиток волонтерської діяльності у різних країнах сприяв кращому задоволенню потреб прошарків суспільства, які потребували підвищеного соціального захисту та не в повній мірі могли його отримати від державних інституцій. Під час різних нестандартних ситуацій, коли люди стають більш вразливими до негативних наслідків внаслідок стихійних явищ, пандемій, війн, країна, де розвинена на високому рівні волонтерська діяльність, швидше оговтується та адаптується існувати в суворих (а подекуди і нестерпних) умовах. Для когось вчасно надана волонтерська допомога може врятувати життя та здоров'я. Тому важливо як в наці, так і в законодавстві приділяти належну

увагу питанням волонтерської діяльності, її розвитку та на законодавчому рівні закріпити належне регулювання.

На сьогодні, як ніколи, актуально досліджувати питання волонтерської діяльності в Україні та окреслити коло проблем, які є у цій сфері та з якими стикаються волонтери у своїй роботі.

Стан дослідження

У наукових роботах українських та зарубіжних учених приділено уваги дослідженню поняття «волонтерство».

Як наголошує З. П. Бондаренко у праці «Організація волонтерської роботи майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу», поняття «волонтерство» вітчизняними та зарубіжними науковцями ототожнюється із поняттям «добровільна діяльність» та тлумачиться як: благодійність, що здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, просування по службі, заради добробуту й процвітання спільнот і суспільства загалом; добровільницька діяльність, заснована на ідеях безкорисливого служіння гуманним ідеалам людства, не маючи цілей отримання прибутку, одержання оплати чи кар'єрного зросту; отримання всебічного задоволення особистих і соціальних потреб шляхом надання допомоги іншим людям; волонтер – доброволець, громадянин, що

бере участь у вирішенні соціально значущих проблем у формі безоплатної праці; основа функціонування громадських організацій, форма громадянської активності населення; національна ідея милосердя та благодійності [1, с. 148].

Л. М. Сіньова у доробку «До 160-річчя виникнення волонтерського руху: історико-правові аспекти», вивчаючи питання волонтерської діяльності, слушно зазначила, що спектр благодійної діяльності волонтерів дуже широкий: 1) це допомога особам з інвалідністю, особам похилого віку, безробітним, бездомним, безпритульним, багатодітним сім'ям, сиротам та малозахищеним верствам населення; 2) добровільна праця на підтримку громадських та благодійних організацій; 3) можуть організовувати змагання або мистецькі фестивалі; 4) волонтери можуть виступати організаторами заходів, пов'язаних із охороною довкілля чи збереженням культурної спадщини; 5) надавати безкоштовні консультації юристів, фінансистів, PR-фахівців, дизайнерів, веб-розробників, перекладачів тощо; 6) участь волонтерів у зборі фінансів на ту чи іншу благодійну ініціативу [2, с. 171-174].

Незважаючи на велику кількість наукових доробків, залишається необхідність у дослідженні проблемних питань, з якими волонтери стикаються на практиці. При збиранні матеріалу для написання цієї статті автори спілкувались із волонтерами, і на питання щодо проблем, які виникають, можливо, із підтвердженням певного статусу, отриманням соціального забезпечення, у відповідь почули: «Та це пізніше, у нас от проблеми оперативно доставити на фронт техніку, медикаменти, Ви про це напишіть».

Розглянемо для початку історію становлення волонтерського руху як явища у різних країнах світу.

Початком виникнення волонтерського руху прийнято вважати 1859-й рік, коли швейцарський підприємець і громадський діяч Жан Анрі Дюнан, вражений страшними наслідками однієї з найкривавіших битв австро-італо-французької війни (під Сольферіно на полі бою лишилися вмирати більше дев'яти тисяч скалічених солдат), фактично ініціював створення Міжнародного

комітету Червоного Хреста – організації, що на добровільних засадах надавала б першу медичну допомогу пораненим. Пізніше Дюнан став першим лауреатом Нобелівської премії миру. Принципами, які він започаткував в цій організації, почали користуватись активні громадяни в багатьох країнах світу, і цей рух поступово охоплював різні види діяльності: допомога бідним, важкохворим, сиротам, навчання грамоті, боротьба з пияцтвом. У ХІХ столітті особливо розвивається благодійницька діяльність, яка ставить собі ту ж мету [3].

Особливого розвитку волонтерство набуло в США, де цей рух зародився ще в ХІХ ст. Саме в цей період за ініціативи Ф.Рузвельта в рамках політики «Нового курсу» з метою зниження рівня безробіття та для виконання важливої роботи зі збереження довкілля та природних ресурсів була створена організація Civilian Conservation Corps. Програма здобула надзвичайну популярність серед населення, ставши прообразом для великої кількості масових, передусім, екологічно орієнтованих проєктів [4].

У Великобританії до кінця 40-х років ХХ ст. основні медичні та соціальні послуги надавалися волонтерськими організаціями, їхня діяльність доповнювала безпосередню допомогу родині й громаді. Після того, як держава взяла на себе відповідальність за ці аспекти життя, волонтерська робота стала неактуальною. Однак глибоке переконання в тому, що професійні державні соціальні працівники не можуть якісно задовольнити потреби й виправдати очікування суспільства, настільки укріпилися, що 60-ті роки можна визначити як «золоте століття волонтерства». З того часу незалежна організована соціальна робота переживає швидке зростання, офіційно зареєстровано велику кількість неприбуткових організацій [5, с. 89].

Волонтерська робота в Німеччині виникла в 1788 р. завдяки Гамбурзькому кодексу для бідних. Протягом наступних десятиліть у більшості німецьких поселень соціальний захист бідних було організовано саме завдяки волонтерській роботі, котра була інституціоналізована комунальною реформою в Пруссії в 1808 році. Завдяки волонтерам ста-

ло можливим надання соціальної допомоги з мінімальним використанням суспільних ресурсів. Волонтерська робота часто означає більше, ніж надання підтримки, а це піднімає проблеми достатньої кваліфікації, компетенції та відповідальності за роботу. Тож організації та групи організацій розвивають різні моделі волонтерської роботи, що допомагають людям працювати для інших [5, с. 89].

У радянській традиції термін «волонтер», «волонтерський» (від лат. *voluntarius*, *voluntas* – добра воля) сприймався тільки у воєнному контексті для позначення особи, що добровільно вступила на військову службу. І лише із активізацією світового волонтерського руху в різних його формах в останній третині ХХ ст., розповсюдженням на пострадянському просторі у 1990-х роках діяльності численних благодійних організацій, 4 програм обміну, цільових благодійних міжнародних програм, у суспільній свідомості термін «волонтерство» оформлюється та починає сприйматися як різновид суспільно корисної діяльності, найчастіше безоплатної та соціально значимої, що надається фізичними особами – добровольцями з особистої ініціативи або ж від недержавної некомерційної організації-об'єднання [6, с. 3-4].

У світовій практиці найголовнішою ознакою волонтерства є те, що волонтер частину свого вільного (особистого) часу, сил, енергії, знань, досвіду добровільно (без примусу та вказівок «згори») витрачає на здійснення діяльності, яка є корисною людям і суспільству загалом [7, с. 39-40].

Значимість волонтерства у світовому вимірі підтверджується його визнанням ООН, як суспільно корисної діяльності на добровільній основі, яка повинна бути важливою складовою будь-якої стратегії, націленої на вирішення проблем, особливо в таких сферах як боротьба з бідністю, стійкий розвиток, охорона здоров'я, упередження лих та вчасне реагування, соціальна інтеграція, подолання соціальної нерівності та дискримінації. Відповідні положення Резолюції ООН та рекомендація щодо підтримки волонтерського руху пропонують урядам всіх держав включити волонтерство в національні пла-

ни розвитку як компонент з досягнення цілей сталого розвитку [8].

У ст. 1 Загальної декларації волонтерів визначено, що волонтерська діяльність – добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги. Насамперед, саме слово «діяльність» означає систематичні дії членів суспільства, їхніх об'єднань, спрямовані та досягнення певного результату. Діяльність таких осіб здійснюється в інтересах інших осіб та в інтересах суспільства (без мети отримання прибутку від виконаних робіт та наданих послуг) [9].

У Загальній декларації про волонтерську діяльність, яка була прийнята у 2001 році в Нідерландах на XVI Всесвітній конференції волонтерів зазначені основні принципи діяльності волонтерів та волонтерських організацій: 1) визнання права на закріплення за всіма чоловіками, жінками та дітьми, незалежно від їхньої раси, віросповідання, фізичних особливостей, відповідного соціального та матеріального становища; 2) поважання гідності й культури всіх людей; 3) надання допомоги, безкоштовних послуг особисто чи організовано в дусі партнерства та братерства; 4) визнання рівної важливості особистих і колективних потреб, сприяння їх забезпеченню; 5) перетворення волонтерства на елемент набуття нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи при цьому ініціативу та творчість людей, надаючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем, спостерігачем [9].

Слід наголосити, що держава має стимулювати людей долучатися до громадської активності. Наприклад, у Німеччині діє державна програма підтримки волонтерів – активісти отримують певні пільги і сплачують нижчі податки. У США переважно саме волонтери будують соціальне житло, доступне для соціально вразливої молоді. У країнах ЄС і США волонтери мають переваги під час пошуку роботи, головним чином завдяки своєму досвідові безкорисливої праці. Зокрема, у багатьох європейських та американських організаціях для працевла-

штування, вступу або успішного закінчення престижного вищого навчального закладу треба мати певну кількість відпрацьованих годин – волонтерських кредитів. Зазначений у резюме волонтерський досвід завжди позитивно вирізняє кандидата з-поміж інших. Молдова вже давно втілила таку норму на законодавчому рівні: за рівної кількості балів за результатами ЗНО перевагу надають абітурієнтам з досвідом волонтера. У Європейському Союзі є чітке розуміння, що волонтерство підвищує конкурентоспроможність і дає можливість кар'єрного зростання [10].

У сприйнятті американців участь у волонтерському русі є визначальним показником особистісних якостей і характеристик людини: участь у добровільних проєктах допомоги є безумовною перевагою при пошуку роботи; безоплатна допомога з боку висококласних фахівців, особливо лікарів чи юристів, забезпечують їм репутацію і популярність, посилюють їх конкурентну перевагу; волонтерський досвід істотно збільшує шанси на отримання стипендій на навчання та вступ до престижних навчальних закладів; робота в якості волонтера зараховується при визначенні трудового стажу так само, як і оплачувана праця [6, с. 7].

У Європейському Союзі волонтерський рух також користується великою популярністю серед населення. 2011 р. було проголошено Роком волонтерства, а його цілями стали: – створення сприятливих і полегшених умов для діяльності добровольців країн – членів ЄС; – розширення можливостей волонтерських організацій та підвищення якості результатів їхньої діяльності; – винагородження та визнання волонтерської діяльності; – підвищення обізнаності людей щодо цінностей та важливості волонтерської діяльності [11].

Слід зазначити, що кардинальні зміни ситуації в Україні пов'язані з Революцією Гідності, коли почало прокидатися громадянське суспільство. Сама концепція Євромайдану була побудована на добровільній допомозі простих людей. Незчисленна кількість волонтерів працювали днями і ночами: готували їжу, розносили канاپки та гарячий чай, лікували хворих під час

морозів та поранених у сутичках із спецпризначенцями, підбадьорювали піснями та концертами, збирали кошти. Тоді люди приїжджали з усіх куточків України, бо не могли просто спостерігати за подіями по телевізору. З собою привозили ковдри, теплі речі, ліки, гроші та йшли допомагати туди, де це було потрібно. Серед них були люди різних вікових категорій та різних соціальних верств, об'єднаних однією метою. Без допомоги та підтримки волонтерів, Майдан не зміг би втриматися так довго і перемогти [12, с. 278].

Таким чином, саме на Майдані у 2013–2014 рр. сформувалася схема волонтерства, де громади та спільноти надають продукти, речі та кошти волонтерам, які закупляють військове обладнання, одяг та разом із переданими продуктами й речами передають їх сотням майдану, а згодом – добровольчим батальйонам. Таким чином, на 2014 р. волонтерський рух відіграв важливу роль у формуванні ідеологічного та збройного опору сепаратистським рухам та збройній агресії РФ в деяких районах Донецької та Луганської областей [10].

Після анексії Криму і початку війни на Донбасі волонтерство піднялось на найвищий рівень розвитку за весь час незалежності України. У грудні 2014 року на замовлення Організації Об'єднаних Націй компанія GfK Ukraine провела загальнонаціональне дослідження стану волонтерства в Україні. Згідно з висновками дослідження, українці визнають велику роль волонтерського руху в суспільних процесах: 62% визнають роль волонтерів у політичних змінах останнього року, 85% вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру, а 81% схильні вважати волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства. Майже чверть українців (23%) мали досвід волонтерства, із них 9% почали займатись волонтерством протягом останнього року. Основним напрямом діяльності волонтерів у 2014 році стала допомога українській армії та пораненим – цим займались 70% волонтерів. До подій Майдана найбільш актуальними напрямами діяльності були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору [3].

Друга міцна хвиля підйому волонтерства в Україні пов'язана з повномасштабним вторгненням російської федерації. На першому етапі збройної агресії в лютому – квітні 2022 р. сотні тисяч людей знов розпочали волонтерську діяльність задля допомоги співгромадянам в організації опору російської агресії, надання медичної та психологічної допомоги постраждалим, евакуації та розміщенню мільйонів внутрішньо переміщених осіб. Люди діяли емоційно, за покликом душі, часто-густо не маючи формальних документів, свідочств, дозволів тощо. Саме така суспільна мобілізація допомогла в перші місяці російської навали [10].

На сьогодні держава в регулюванні відносин за участі волонтерів прагне досягнути балансу між тим, щоб з одного боку належним чином врегулювати відносини щодо діяльності волонтерів у такий спосіб, щоб унеможливити зловживання зі сторони «псевдоволонтерів» та шахраїв, які мають злочинні наміри та бажання незаконно збагатитись, у тому числі, за рахунок гуманітарної допомоги, з іншого боку, розуміючи потреби фронту і реальні умови, у яких доводиться працювати волонтерам, не бюрократизувати без зайвої потреби процесів по отриманню і передачі волонтерами допомоги особам, яким вона призначена.

Одним із таких яскравих прикладів правового регулювання та компромісу стала Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану», яка спочатку мала регулювати відносини щодо отримання гуманітарної допомоги таким чином, що при декларуванні мав зазначатися отримувач допомоги. Ця норма викликала протест у волонтерів, адже на практиці може виникнути така ситуація, що, наприклад, отримали допомогу для однієї бригади, яка воює на авдіївському напрямку, але при транспортуванні допомоги шлях до цієї бригади став неможливим через загострення воєнних дій, зате поряд інша бригада потребує такої ж допомоги і до них шлях відкрито, але одержувач допомоги задекларований інший, і це не єдиний приклад того, з якими перепонами можуть стикнутися учасники правовідносин при реалізації.

Після певних дискусій було досягнуто наступного компромісу, які втілились у змінах до цієї постанови, які поки що діють до першого квітня 2024 року: отримувач гуманітарної допомоги, ввезеної без використання автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги, до 31 березня 2024 р. завантажує до зазначеної системи копію паперового звіту про розподіл та використання гуманітарної допомоги..., підписаного керівником або особою, відповідальною за ведення бухгалтерського обліку, або копію звіту в електронній формі з накладенням електронного підпису керівника або особи, відповідальної за ведення бухгалтерського обліку. Гуманітарна допомога, ввезена без використання автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги, щодо якої не завантажено звіт до 31 березня 2024 р., вважається такою, стосовно якої відсутній облік щодо її отримання та цільового використання, та використаною не за цільовим призначенням [13].

На нашу думку, такий компроміс є виправданим: з одного боку, таке оформлення «не зв'язує руки» волонтерам при передачі гуманітарної допомоги, маючи можливість мобільно вирішувати питання (з огляду на те, як швидко може змінюватися ситуація на фронті), з іншої сторони, держава має можливість відповідного контролю на підставі звіту, та передбачені відповідні негативні наслідки за відсутність такого звіту. Звісно, час покаже вразливі місця цієї правової конструкції, але вбачаємо доцільність продовжити і після 1 квітня 2024 року таке врегулювання означеного питання розмитнення гуманітарної допомоги (з можливістю внесення певних коригувань, необхідність яких буде визначена практикою).

Не тільки із державою, але і у відносинах між волонтерськими організаціями виникають інколи у разі спору проблемні питання щодо доведення певних фактів, оскільки робота «в польових умовах» не завжди дає можливість «офісного оформлення документів». Про розгляді таких спорів у суді, судді також зважають можливість сторонами доводити обставини за допомогою певних засобів доказування «... листування між головою БО «Благодійний фонд «Волонтерський центр

«Схід» ОСОБА_2 та ФОП Байрацьким В.В. у месенджерах «Вайбер» та «Вацап» вказують на те, що позивач перерахував відповідачу кошти для придбання (за дорученням і погодженням позивача) автомобілів, автоколіс і передачі їх названим позивачем особам для військових потреб. Тим самим спростовано доводи позивача про перерахування відповідачу загальної суми 2 033 410,00 грн (платіжними дорученнями № 3 від 12.04.2022 на суму 1 000 000,00 грн, №10 від 17.04.2022 на суму 420 210,00 грн, №12 від 20.04.2022 на суму 452 200,00 грн, №15 від 22.04.2022 на суму 161 000,00 грн), як попередньої оплати за запчастини, а конкретно за шини (такі пояснення надав у судовому засіданні керівник БО «Благодійний фонд «Волонтерський центр «Схід» Євстаф`єв Р.Ю.), які відповідач не передав позивачу...» [14].

Висновки

Держава і за мирних часів, і у період воєнних конфліктів потребує волонтерського руху, який є як альтернативою соціальним службам у наданні допомоги особам, які потребують сторонньої допомоги та піклування, так і є мобільними загонами, які забирають на себе вирішення частини матеріально-побутових питань та інших питань, де їх допомога вкрай важлива, а інколи і рятує життя.

Для збереження і покращення волонтерського руху необхідно розвивати державні програми у двох ключових напрямках:

1. Регулювання волонтерської діяльності з урахуванням тих умов, у яких проводиться ця діяльність та встановленням законодавчих обмежувачів, які унеможливають (чи хоча б мінімізують) зловживання, шляхом запровадження системи прозорого і якісного контролю за волонтерською діяльністю.

2. Розвиток законодавства у сфері соціального захисту волонтерів та членів їх сімей, зі встановленням справедливого балансу із обсягом соціального захисту інших категорій (учасників бойових дій, пенсіонерів за віком тощо).

Література

1. Бондаренко З. П. Організація волонтерської роботи майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального за-

кладу: дис. канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2008. 247 с.

2. Сіньова Л.М. До 160-річчя виникнення волонтерського руху: історико-правові аспекти // Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 8 червня 2018 року / за ред. проф. Р.С. Мельника, відпов. ред. к.ю.н. Л.Ю. Малюга. К.: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 380 с. С. 171-174.

3. Матяш М. Українське волонтерство – явище унікальне. йому завдячуємо суверенітетом URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html>. (дата звернення 10.01.2024)

4. Neil M. Maher, Nature's New Deal: The Civilian Conservation Corps and the Roots of the American Environmental Movement. New York: Oxford University Press, 2008. 328 p. URL: <http://global.oup.com/academic/product/natures%new%deal> (дата звернення 11.01.2024)

5. Павлюк К.С. Волонтерський рух: зарубіжний досвід та вітчизняні практики URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/13-14_2015/23.pdf (дата звернення 10.01.2024)

6. Горелов Д. М., Корнієвський О. А., Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики : аналіт. доп. – К.: НІСД, 2015. – 36 с.

7. Оніщенко О. Лексема «Волонтер»: структура значення за лексикографічними джерелами URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/32890/1/39-41.pdf> (дата звернення 19.01.2024)

8. Recommendations on support for volunteering. General Assembly. Fifty-sixth session, 76th plenary meeting, 5 December 2001. Agenda item 108. URL: <http://www.unv.org/fileadmin/docdb/pdf/2007/N0147881.pdf> (дата звернення 28.12.2023)

9. Всеобщая декларация добровольчества / XVI Всемирная конференция добровольцев Международной ассоциации добровольческих усилий (IAVE), Амстердам, январь, 2001. URL: http://www.volunteer.ru/5/1/5_1_dekl1.htm (дата звернення 11.01.2024)

10. Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh> (дата звернення 12.12.2023)

11. European Year of Volunteering. URL: http://ec.europa.eu/citizenship/european-year-of-volunteering/index_en.htm (дата звернення 19.01.2024)

12. Ванюшина О.Ф. Волонтерський рух в Україні: еволюція, сучасний стан та статус Вісник Національного університету оборони України 1 (44) /2015 URL: [https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php?file=/625606/mod_resource/content/1/%D0%92%D0%BE%D0%B%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%](https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php?file=/625606/mod_resource/content/1/%D0%92%D0%BE%D0%B%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD.pdf)

[80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD.pdf](https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php?file=/625606/mod_resource/content/1/%D0%92%D0%BE%D0%B%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD.pdf) (дата звернення 09.01.2024)

13. Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану : Постанова від 05 вересня 2021 р. №953 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення 19.01.2024)

14. Постанова від 12 вересня 2023 р. № 115647425 / Західний апеляційний господарський суд. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115647425> (дата звернення 19.01.2024)